

III BÖLMƏ. ÜMUMİ İQTİSADI PROBLEMLƏR

UOT: 334.021.35; 338.22.021.2; JEL E19; E69.

Nadir Bəyməmməd oğlu ƏKBƏROV
Az.DİU / UNEC/, doktorant
E-mail: akbarov.nadir.1@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0465-1770>

İQTİSADI ARTIMIN MAHİYYƏTİ VƏ NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARINA BAXIŞ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – inkişafın maddi bazasını təşkil edən iqtisadi artımın identifikasiyası və qiymətləndirilməsi baxımından nəzəri-təcrübi baxışların tədqiqi və icmallaşdırılması ilə bağlıdır. Həmçinin məqalədə iqtisadi artımın konsepsiyası ilə bağlı müasir baxışların irəli sürülməsi də önəmli hesab edilmişdir.

Tədqiqatın metodologiyası – iqtisadi artım üzrə klassik və müasir məktəblərin yanaşmalarına və bu sahədə olan tədqiqatların nəticələrinə əsaslanır.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, aparılan araşdırmalar və əldə olunan nəticələr iqtisadi artımın müasir konseptual əsaslarının formalaşmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – iqtisadi artımın başlıca problemlərinin müəyyən edilməsi və onların aradan qaldırılması ilə bağlı tövsiyələrin irəli sürülməsi ilə bağlıdır.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi – iqtisadi artımın müasir elmi-nəzəri əsaslarının yarıdılmasının zəruriliyinin əsaslandırılması və bu sahədə əhəmiyyət kəsb edən fikirlərin irəli sürülməsi ilə bağlıdır. Tədqiqatda iqtisadi artımın düzgün təsnifləşdirilməsinin müasir inkişaf proseslərinin qiymətləndirilməsində vacibliyi irəli sürülür. Həmçinin artım kateqoriyasının düzgün anlaşılması məqsədi ilə, qloballaşmanın iqtisadi siyasətə gətirdiyi, beynəlxalq rəqabətlik və reyting sistemlərinə yanaşmalarda da artımın funksional prizmadan şərh edilməsinin zəruriliyi sübut ediləməyə çalışılır.

Açar sözlər: *iqtisadi artım, inkişaf, faydalılıq, istehsal faktorları, istehsal gücü, qiymət, rəqabət, institusional sistem, qloballaşma.*

Giriş

İqtisadi münasibətlərin və inkişaf parametrlərinin, sivilizasiyanın elmi-texniki səviyyəsinin yüksəlməsi ilə yeni-yeni keyfiyyət xarakterlərinin yaranması sürətlə intensivləşməkdədir. Buna baxmayaraq, iqtisadiyyatın fundamenti hesab edilən klassik dominantların əhəmiyyəti heç də azalmır. Əksinə, müasir dövrdə iqtisadi inkişafda möhkəmlənən yeni trendlərin adekvat izahı üçün, artıq kanonikləşmiş iqtisadi kateqoriyaların mahiyyətinə yenidən baxılmasına zərurət daha da artır. Məlum olduğu kimi, bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyə, artımı, istehsalın öz təbii səviyyəsinə görə qısamüddətli artıb-azalması kimi yox, məhsuldar qüvvələrin inkişafı nəticəsində, real istehsal həcmünün uzunmüddətli dəyişməsi kimi izah edir. Bu halda, bir tarazlıq vəziyyətindən digərinə doğru artan istehsalın potensial həcmi tədqiqat obyektinə çevrilir. Real iqtisadi artımın mahiyyəti, iqtisadiyyatın potensial ehtiyatlarının məhdudluğu və ictimai tələbin sonsuzluğu kimi əsas ziddiyyətinin, yeni səviyyədə həll olunmasındadır. İqtisadiyyatın bu “əbədi” probleminin iki həll yolu var: - istehsal gücünün artırılması və ya mövcud güclərdən daha səmərəli istifadə olunması. Aydın ki, iqtisadi subyektlər həmişə yeni artıma çalışırlar. Lakin real inkişaf heç də həmişə potensial imkanlara müvafiq olmur. Bu fikri təsdiq edəcək nümunələr indi kifayət qədər çoxdur.

Belə nümunələrdən sonuncusu kimi, Alan Qrinspenin “Amerikada kapitalizm: tarixi” adlı əsərində ABŞ-da iqtisadi inkişafın müasir xarakteri ilə bağlı şərhlərini göstərmək olar [1].

Əslində mahiyyət etibarilə, geniş anlamda iqtisadi artımın əsas və inteqral məqsədləri, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılması və milli təhlükəsizliyin təminatı ilə bağlıdır. Təcrübə göstərir ki, bütövlükdə iqtisadi inkişafın sürəti və keyfiyyəti arasında müəyyən ziddiyyət və ya uyumsuzluq vardır. İqtisadi fikrin uzunmüddətli təkamül tarixində artım məsələsi müxtəlif prizmalardan çox geniş spektrdə tədqiq olunmuş və elmi nəşrlərdə şərh olunmuşdur.

İqtisadi artımın funksional müstəvidə təzahürünün qiymətləndirilməsi

Müasir təcrübə göstərir ki, iqtisadi artımın tədqiq və qiymətləndirilməsinə çox geniş və müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Bizim də tərəfdarı olduğumuz yanaşmaya əsasən, müvafiq əsas yanaşmaları iki qrupda ayırmaq mümkündür:

⇒ Cəmiyyətin tələb və imkanları;

⇒ İstehsal faktorlarının istifadəsi səviyyəsi.

İqtisadi artımın cəmiyyətin tələb və imkanları prizmasından fərqləndirilməsi ideyasına əsasən iqtisadi artım, əhali artımının sürəti ilə şərtləndirilir. Belə yanaşmada təbii, zəmanətli və faktiki artım tipləri də ayrılır. Geniş spektrə malik bu yanaşmada iqtisadi artımın istehlak və imkanlar prizmasından təhlili mühüm yer tutur və bu istiqamətdə R.Harroddun tədqiqatları daha əhəmiyyətli hesab olunur. İqtisadi artımın əhalinin artımı tendensiyası ilə şərtlənən təbii istehsal kateqoriyasını fərqləndirən Harrod hesab edir ki, əhalinin artım sürətinin xarakteri, təbii iqtisadi artımı formalaşdıran ilkin parametrdir. Belə ki, iqtisadi mahiyyət baxımından aydındır ki, iqtisadi artımın sürəti əhalinin çoxalması sürətindən həmişə üstün olmalıdır. Təbii iqtisadi artım sürətinin ikinci səbəbi - insanların özlərinin maddi-mənəvi tələbatının tam ödənilməsinə cəhdləridir. Çünki, istehlak artan xarakterə malikdir və tələb, istehlak və istehsal arasında güclü korrelyasiya mövcuddur. Bu əlaqənin özünün xarakteri haqqında isə iqtisad elmində iki yanaşma vardır: istehsalın inkişafının, yeni fəaliyyət növlərinin yaranması və sərvətin yığılmasının yeni tələbi yaratması konsepsiyasına əsaslanan Smit, Rikardo, Marşall, Marks və digərlərinin irəli sürdüyü “istehsalın dominantlığı” nəzəriyyəsi və R.German və N.Seniyorun müəllifi olduğu istehlakın, istehsalın nəticəsi kimi qəbul edilən “istehlakın dominantlığı” nəzəriyyəsi. Əlbəttə, demək olar ki, hər iki yanaşma mahiyyət etibarilə qarşılıqlı əlaqəlidir: istehsal istehlakı genişləndirir, istehlak isə istehsalı irəli itələyir [3].

İstehlak və imkan baxımından iqtisadi artımın ikinci növü - zəmanətli artım hesab olunur. Bu elə artım növüdür ki, sahibkarlar belə artımı öz maraqlarına cavab verdiyi üçün dəstəkləyir. Sahibkarlar daha çox gəlir əldə etmək və kapitalını artırmaq üçün “kapitalist təsərrüfatçılığı məna-viyyətinə” malik olduqları ilə bağlı iqtisadi artıma səbəb ola biləcək hər bir addımı dəstəkləyir və öz fəaliyyətində belə yanaşmanı təsərrüfatçılığın ana xəttinə çevirir. İqtisadi artımın tələbat və imkanlar baxımından üçüncü növü faktiki iqtisadi artımdır. Bu, təbii və zəmanətli artım fonunda real olaraq həyata keçirilən iqtisadi artımdır. İqtisadi artım mahiyyət etibarilə daxilən ziddiyyətli-dir. Belə ki, bir tərəfdən iqtisadi artım əhalinin tələbatını ödəyərək, rifahı yüksəldir, məşğulluğu artırır, kasıblıq səviyyəsinin aşağı düşməsinə təmin edir. Digər tərəfdən isə, iqtisadi artımın nəti-cəsi olaraq, təbii resursların qeyri-səmərəli istifadəsi, ekologiyanın pisləşməsi, sosial bərabərsiz-liyin güclənməsi kimi vəziyyətlərin yaranması tezləşir. Beləliklə, təbii olaraq iqtisadi artımın sür-ətlənməsi müəyyən qabaqleyici tədbirlərin görülməsinə zəruri edir. Yaranmış şəraitdə, dövlət və biznesin sosial məsuliyyətliliyi problemi daha da aktuallaşır.

İqtisadi artımın şərh olunan təbii, zəmanətli və faktiki növləri kimi təsnifatı ən “qədim” kök-lərə malikdir. Merkantilistlər hesab edirdi ki, iqtisadi artım - “xoşbəxtlik mənbəyidir”, insanların xoşbəxtliyi malik olduğu sərvətlərlə müəyyənləşir, sərvətlərə malik olmaq isə toplanmış daş-qaş və pullarla, tədiyyə balansının müsbət saldusunda ifadə olunur. Pul isə - sərvətlərə malik olmağın əsas ölçüsü hesab olunur. Fiziokratlar hesab edirdi ki, iqtisadi artım kənd təsərrüfatında olan sər-vətdir. Onların baxışına görə torpaq sərvətin yeganə mənbəyidir və əkinçilik belə sərvətləri dəfə-lərlə artırır. Klassiklər iqtisadi artımı əməklə bağlayırlar. Belə ki, Adam Smitin təbirincə, iqtisadi artımın əsas determinantları - əmək bölgüsü, istehsal olunmuş məhsulun istehlakının və əhali

sayının artımıdır (istənilən ölkənin çiçəklənməsinin ən mühüm təzahürü əhalinin artımıdır) [4, s. 67], təbii qiymət və ya azad rəqabətin qiymətidir [5, s. 61]. J.B.Sey iqtisadi artıma “humanist yanaşma” göstərərək, hesab edirdi ki, artım milli sərvətdir və üç faktorun dəyişməz alyansı hesabına əldə edilir: torpaq yaradılan məhsulun maddi dəyərini verir, əmək belə maddi əsası dəyişir; kapital isə torpaq və əməyin gücünü qat-qat artırır [2, s. 32]. Eyni zamanda Sey hesab edirdi ki, milli sərvətin daha bir amili – bütün siniflər üçün əlçatan olan bilikdir. Maraqlı odur ki, Sey hesab edirdi ki, bilik xüsusi ilə elə qruplara vacibdir ki, “onların sərvəti halal zəhmətlə qazanılıb, istirahət zamanı əmək vərdişləri istifadə edilir və belə mühitdə insanların dostluq təmasları tez-tez baş verir”. Bu faktorun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, ölkənin sərvətini başa düşən, təhsilli adamların vasitəsi ilə daha tez artırmaq olar. Hətta hökumət ən yaxşı planları hazırlasa belə insanların onları qavramasına yetəcək savadlarının olması vacibdir [5, s. 69].

İkinci yanaşmada iqtisadi artım tipləri istehsal faktorlarının istifadəsi səviyyəsindən qiymətləndirilir. Faktor yanaşması adlanan bu yanaşmada, intensiv və ekstensiv artım növləri fərqləndirilir. Bəzən bu növlər kəmiyyət və keyfiyyət tipləri adlandırılır. Keyfiyyət növünün tərkib hissəsi kimi çox zaman innovasiyalı iqtisadi artım növü qəbul edilir. E.Denisonun ABŞ iqtisadiyyatında əmək məsrəfləri və əmək məhsuldarlığı faktorlarının tədqiqi nəticələri, fikrimizcə, artımın faktorlardan istifadənin nəticələrindən asılılığının sübutu kimi yetərincə əsaslı hesab edilə bilər [9]. Tədqiqatçının hesablamalarına əsasən, istehsal artımının üçdə biri əmək məsrəflərinin artımı, üçdə ikisi isə əməyin məhsuldarlığının artımı hesabına baş verir. Əlbəttə, nəzərə almaq vacibdir ki, əmək məsrəflərinin ölçüləri özü də iki qrup faktorların təsiri ilə formalaşır: əhalinin məşğulluğu ilə şərtlənən ekstensiv çoxalma və əməyin intensivliyi hesabına. Sonuncu məqam, cəmiyyətin sosial-iqtisadi quruluşundan, ölkənin inkişaf səviyyəsi və təsərrüfatçılıq tipindən ciddi asılıdır. Bu faktorlar çox əhəmiyyətlidir və bütövlükdə, dövlətin və vətəndaşların rifahını müəyyənləşdirən vacib amillərdir. Əmək məhsuldarlığının artmasına təsir edən amillər içərisində elmi-texniki tərəqqi də mühüm xüsusi çəkiyə malikdir. Belə ki, Denisonun hesablamalarına görə, ETT-nin məhsul artımına təsirinin payı - 42%, kapital qoyuluşlarının çəkisi isə 27%-dir [9]. Digər tərəfdən məlum olduğu kimi, iqtisadi artım milli yığım və qənaət norması, iqtisadiyyatın açıqlığı və təhsil potensialı ilə bilavasitə bağlıdır. Gəlirin dövlət institutları vasitəsi ilə yenidən bölüşdürülməsi faktoruna gəldikdə isə şərait birmənalı deyildir. ÜDM-də dövlət xərclərinin xüsusi çəkisinin artırılması iqtisadi inkişafa ziddiyyətli, müxtəlif istiqamətli təsirlər edir. Lakin, bu göstəricinin yol verilən intervaldan kənara çıxması isə iqtisadi artımı dayandırır.

Təcrübədən məlum olduğu kimi, klassik anlamda digər amillərin təsirlərini sərf-nəzər etdikdə hesab etmək olar ki, milli iqtisadiyyatda yığım və istehlakın nisbəti ilə bağlı iki inkişaf variantı mümkündür: yığımın həcmi azalarsa, istehlak fondu artar və əksinə. Yəni yığım azalarsa təbii olaraq investisiya həcmi azalır. İstehlak çox azalarsa balans pozular və əgər yığım norması yüksəlsə istehlak səviyyəsi azalar. Yığımın maksimallaşmasına hədəflənmək, təbiidir ki, kapitalın həcmi kəskin artıracaq və istehlak imkanları azalacaq. Burada qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, iqtisadi artım faktorlarının müxtəlif kombinasiyalarına əsaslanan yanaşmada qeyri-iqtisadi, xüsusi ilə koqnitiv və riyazi metodların tətbiqi daha tez-tez rast gəlinir və bu istiqamətdə çox maraqlı təcrübə, nəzəri-təcrübə nəticələr əldə edilmişdir [6]. Belə ki, “inkişaf magistralı” və ya “genişlənən iqtisadiyyat” ideyasının müəllifi Con fon Neymanın məşhur konsepsiyası bu baxımdan olduqca önəmlidir. Neyman ideyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, “inkişaf magistralı” balanslı dinamikani nəzərə almalı və optimal variant olmaqla reallıqda daha ehtimallıdır. Çünki balansın hər iki tərəfə pozulması müqabilində yenidən optimallaşmaya cəhdlər, əslində qeyd olunan magistraldan keçir. Balanslı iqtisadi artımın çatışmazlıqlarını - “qızıl qaydaları” formalaşdıran Felps teoremi izah edir. Bu teoremə görə, iqtisadi artım prosesində həmişə yığma nisbətən, istehlak fonduna önəm vermək gərəkdir. Felps teoreminin mahiyyəti Keyns nəzəriyyəsinin və neoklassikanın məzmunu ilə səsleşir.

Iqtisadi fikir tarixində mühüm bir mərhələnin əsasını qoymuş Keynsin iqtisadi artım nəzəriyyəsinin mahiyyətini, getdikcə genişlənərək iqtisadi artımı təmin edən “məcmu səmərəli tələb” konsepsiyası təşkil edir [7]. Başqa sözlə Keyns, klassik yanaşmanın əksinə olaraq, əsas vurğunu

təklif yox, tələb faktorlarına edir. Keyns inqilabi mülahizələrinin təsdiqi kimi, məcmu tələbin tərkib hissələrinin tədqiqi modelini təklif edir. Onun mülahizələrinə görə, məcmu gəlirin istehlak və yığım kimi iki hissəyə ayrılmasının əsasında məlum psixoloji qanun dayanır. Bu qanuna görə gəlirin artması davam etdikcə, insanlarda yığma meyillilik artır və əksinə, istehlaka meyillilik azalır. Nəticədə ev təsərrüfatlarında, istehlakın azalması və yığımın artması sayəsində istehsalın azalması, iqtisadi artımın ləngiməsi (“qənaət ziddiyyəti”) baş verir. Keynsin nəticələri belə bir fikri formalaşdırmağa imkan verir ki, ölkələr varlandığıca artan milli gəlirin böyük hissəsi yığma gedir və az hissəsi istehlak olunur. Ona görə də sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə multiplikatorun ölçüləri kiçik və iqtisadi artımın sürəti isə dayanıqlıdır. Əgər ölkə kasıbdırsa, onda artan milli gəlirin demək olar ki, hamısı istehlak olunacaq və bu, güclü multiplikasiya effekti yaradacaqdır. Yəni, investisiyadakı dəyişikliklərin iqtisadiyyata təsirləri daha güclü olacaqdır. Beləliklə, Keyns dövlətin iqtisadiyyata təsirinin mümkün istiqamətlərini formalaşdırır:

- Gəlirlərin yığma daha az meyilli insanlara yönəlik yenidən bölgüsünün aparılması (proqressiv vergiyə cəlb etmə və transfertlər hesabına);
- Monetar siyasət vasitəsi ilə bazar faiz dərəcəsinə təsir etməklə, investisiyaların cəlb edilməsinin yüksəldilməsi;
- Dövlət xərclərinin ciddi həcmə nail olmaqla və multiplikativ effektin hesabına məcmu tələbin genişləndirilməsi.

Keynsin iqtisadi inkişafa baxışları, bildiyimiz kimi, əsasən qısamüddətli dövrü əhatə edir. Ümumiyyətlə, C.Keynsin iqtisadi mahiyyətə baxışları daha çox cari vəziyyətin tələblərinin prioritetliyi üzərində qurulur. Onun, “uzunmüddətli dövrdə biz hamımız öləcəyik” fikirləri, iqtisadi siyasətin daha qısamüddətli hədəflərə istiqamətlənməsinin leytmotivi hesab oluna bilər. XX əsrin ikinci yarısında Keyns nəzəriyyəsinin ciddi uğurlara nail olması onun yaxşı mənada “təftişini” sanki stimullaşdırdı. Müharibədən sonrakı dövrdə dünyada iqtisadi inkişafın həm paradiqmasının, həm də resurs-texnoloji bazasının transformasiyasını nəzərə alaraq, Keynsin davamçıları onun nəzəriyyəsinin müxtəlif prizmalardan genişləndirilməsi üzrə ciddi tədqiqatlara rəvac verdi. Belə istiqamətlərdən biri, nəzəriyyənin uzunmüddətli dövrə transformasiyası ilə bağlı idi. Bu sahədə mühüm və maraqlı yanaşmalardan biri, artım faktorlarının qarşılıqlı əlaqələri modelini təklif edən Amerikalı alim R.Solouya məxsusdur. 1987-ci il Nobel mükafatçısı Robert Solou modelin ilkin formasını “A Contribution to the Theory of Economic Growth” [9] adlı əsərində vermişdir. Solou modelinin əsas həlqəsini iqtisadi artımda kapital yığımı təşkil edir. Fərz olunur ki, əsas kapitalın aşınma norması - amortizasiyanın iqtisadi norması daimidir və kapitalın həcminə mütənasibdir. Digər tərəfdən, məcmu buraxılış kapitaldan asılıdır, ona görə də kapitala silahlanma nə qədər yüksək olarsa istehsal həcmi və investisiya da yüksək olar. Deməli, mövcud kapitalın ehtiyatları ilə yeni kapitalın yığımı arasında əlaqələr şəxsizdir.

Solou modelinin mühüm məziyyətlərindən biri onun geniş interpretasiya və nüfuz etmə imkanlarıdır. Yəni bu yanaşma əsasında daha fərqli şəraitlərdə iqtisadi artımın özəlliklərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Belə ki, “dayanıqlı vəziyyət” (Steady State) kateqoriyası ilə müəyyənləşdirilən tarazlı artım vəziyyəti dediklərimizin sübutu kimi qəbul edilə bilər. Mahiyyətcə isə “dayanıqlı vəziyyət”: uzunmüddətli tarazlı artımın - zamanın hər anında məhsul və istehsal faktorları bazarlarının tarazlığı və nisbi iqtisadi parametrlərin stabilliyinin mövcudluğu ilə mümkünlüyünü ehtiva edir. Başqa sözlə, tarazlı iqtisadi artımı müxtəlif yığım normaları vasitəsi ilə təmin etmək mümkündür. Lakin optimal yığım norması eləsi olacaqdır ki, burada istehsalın həcmi maksimalaşdırmaq olar. Yuxarıda qeyd ediləni kimi, Amerika iqtisadçısı Ekmund Felps belə optimal yığım normasını müəyyənləşdirən meyarları “yığımın qızıl qaydaları” adlandırmışdır.

Müasir dövrdə iqtisadi artımın problemlərinin nəzəri - praktiki məsələlərinin müxtəlif aspektlərinin tətbiqi nümunələrinin araşdırılması belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, iqtisadi nəzəriyyənin müxtəlif qollarında irəli sürülən müddəaların heç də hamısı “təmiz” şəkildə özünü doğrultmamışdır və bu təbii hesab edilməlidir [11]. Çünki mahiyyət etibarilə iqtisadi nəzəriyyənin bütün fundamental konsepsiyaları təcrübədə (uzun dövrlər ərzində, davamlı və tam olaraq) həmişə xüsusi

özəlliklərlə müşayiət olunur. Fikrimizcə, rus tədqiqatçısı G.R.Skvorsovanın [3] təklif etdiyi kimi ənənəvi iqtisadi dinamikanın mühüm istiqamətləri çərçivəsində struktur elementləri ilə yanaşı, geniş anlamda iqtisadi fəaliyyətin institusional cəhətləri hesab ediləcək sosial və siyasi sabillik, ekoloji mühitin vəziyyəti, təkmil bazar münasibətləri və s. iqtisadi artımın mühüm amilləri kimi tədqiq edilməsi müasir inkişaf mərhələsində zəruri hesab edilməlidir. Hesab edirik ki, belə yanaşmanın seçimini şərtləndirən əsas amillər ondan ibarətdir ki, iqtisadi artıma təsir edən amillərin strukturlaşmasının təkmilləşdirilməsi, onların təsirlərinin birbaşa və ya dolaylı xarakterinin dəqiqləşdirilməsi müasir inkişaf mərhələsində bütün milli iqtisadiyyatlar üçün, hətta o cümlədən, inkişaf etmiş və tam liberal ABŞ iqtisadiyyatı üçün də olduqca vacib məsələyə çevrilmişdir. Aparılan belə tədqiqatlar sayəsində müəyyən edilmişdir ki, ABŞ iqtisadiyyatında son dövrlərdə bir neçə parametərə görə artımın nisbi mürəkkəbləşməsi və ləngiməsi, istehlak proseslərində deyil, məhz istehsal sahəsində baş vermişdir.

İqtisadi artımın struktur-institusional müstəvidə tədqiqi

İqtisadi münasibətlərin mürəkkəbləşməsi və genişlənməsi ilə xarakterizə olunan müasir inkişaf mərhələsində iqtisadi artımın institusional amilləri üç qrupda təsnifləşdirilə bilər [8]. Birinci qrupa - biznesin təşkili göstəriciləri: müəssisələrin ölçüləri, korporativləşmə səviyyəsi, diversifikasiya səviyyəsi, bazarın inhisarlığı göstəriciləri, maddi əməyin istifadəsi aid edilir. Buraya həmçinin sənaye klasterləri, sahibkarların sahəvi birlikləri və müxtəlif kooperativlər daxil edilir. İkinci qrupa iqtisadi infrastruktur aiddir və onun tərkibində bilavasitə son istehlak üçün məhsul istehsal etməyən, lakin həmin istehsalı təmin edən sahələr birləşir. Belə ki, müasir dövrdə zəruri infrastruktur elementləri olmadan iqtisadiyyatın effektiv və səmərəli fəaliyyəti mümkünsüzdür. İqtisadi artımın institusional amillərinin üçüncü qrupuna işgüzar fəallığın normativ qanunvericilik mühiti aid edilir. Belə mühit həm də dövlətin müxtəlif səviyyələrdə fəaliyyətinin məhsulu hesab olunur. Dövlət əsasən müxtəlif aspektlərdən biznes fəaliyyətini rəqləmətləşdirir, lakin belə cəhətlərin hamısının iqtisadi artıma yönəldiyini demək olmaz. İnstitusional amillər müftəlif təzahür formalarına malik ola bilər, bununla belə onların hamısı cəmiyyətin maraqları baxımından təsərrüfatçılıq subyektlərinin fəaliyyət çərçivəsini müəyyənləşdirərək, iqtisadi fəaliyyətin effektivliyinin yüksəldilməsinə xidmət edir. Ümumiyyətlə, belə qənaətə gəlmək olar ki, iqtisadi artımın struktur və institusional amilləri sistemi kifayət qədər mürəkkəbdir və ona görə də əslində onların düzgün dəyərləndirilməsi sistemli təhlil tələb edir. Struktur və institusional amillər arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, struktur amillər iqtisadi artıma birbaşa təsir edərək, ÜDM-in dəyər komponentlərini müəyyənləşdirir. İnstitusional amillər isə ətraf mühit, çevrə amilləri kimi dolaylı, lakin olduqca əhəmiyyətli təsirlərə malikdir. Dövlət vacib institusional amil kimi və digər belə amillərin vasitəsi ilə, real ÜDM artımını təmin edən istehsal prosesinə birbaşa müdaxilə etməyərək, iqtisadiyyatın strukturuna səmərəli və nəticəli təsir edə bilər. Belə yanaşma daxilində, fikrimizcə, müasir dövrdə artımın xarakteri və daşıyıcılarının mahiyyətini aydınlaşdırmaq baxımından, əsas institusional faktorlar kimi:

- ⇒ daxili bazarların struktur-təşkilati faktorları;
- ⇒ dövlət institutları və təsərrüfatçılığın normativ-hüquqi bazası;
- ⇒ milli iqtisadi infrastrukturun inkişafını səciyyələndirən amillər;
- ⇒ iqtisadi artımın dəstəklənməsi üzrə dövlətin iqtisadi siyasətinin qəbul edilməsi məqsəduyğundur.

Müasir təcrübə göstərir ki, müasir dövrdə institusional amillərin iqtisadi artıma təsiri getdikcə güclənməkdədir. Ona görə də hesab edirik ki, mühüm institusional amillərin, o cümlədən, ilk növbədə, global və milli iqtisadi siyasətin xarakter transformasiyası, həmçinin sürətlə genişlənen və mürəkkəbləşən bazarın strukturu, normativ-qanunvericilik və unifikasiya edilmiş konvensial tövsiyələr (milli və beynəlxalq müstəvilərdə) kompleksinin artıma təsiri xüsusiyyətlərinin davamlı araşdırılması və nəzərə alınması indiki mərhələdə və perspektivdə son dərəcə vacibdir. Fikrimizcə, ayrı-ayrı ölkələrdə, xüsusi ilə inkişaf etmiş iqtisadiyyatlarda artımın institusional amilləri kimi bazarların təşkilati strukturu, dövlət institutları və təsərrüfatçılıq mexanizmi xüsusiyyətləri ilə yanaşı, infrastruktur və artıma yönəlmiş siyasət hədəflərinin, təklif, bölgü və istehlak qruplarına aid

edilən amillərin sistemləşdirilməsinə də diqqət artırılmalıdır. Hiss olunur ki, iqtisadi fəaliyyətin mürəkkəbliyi ilə yanaşı, onun geniş mənada strukturunun sanki sintetikliyi xüsusiyyətləri də formalaşmaqdadır. Ona görə də resurs potensialına daha sıx bağlı ölkələrdə iqtisadi fəaliyyətin faktorları arasında müəyyən struktur münasibətləri və nisbətlərlə xarakterizə olunan səmərəliliyi və məhsuldarlığının arzuolunan səviyyəyə yüksəldilməsi son dərəcə vacibdir.

Məlum olduğu kimi, bütövlükdə iqtisadi artım praktik prizmadan real ÜDM-in uzunmüddətli böyüməsi trendini ifadə edir. Bu trend göstərir ki, real ÜDM-in hər il mütləq şəkildə böyüməsi vacib deyil, vacib olan iqtisadiyyatın hərəkətinin istiqaməti-meylidir. Qiymətləndirmənin uzunmüddətliyi isə artımın özünün uzunmüddətli xarakteri, tam məşğulluq şəraitindəki potensial ÜDM-in həcmi, iqtisadiyyatın istehsal imkanlarının artımı ilə bağlılığı ilə şərtlənir. Beləliklə, hesab etmək olar ki, iqtisadi artım üç vasitə ilə:

- ⇒ Real ÜDM-in trayektoriyası;
- ⇒ İstehsal imkanlarının trayektoriyası;
- ⇒ Məcmu tələb-təklif AD-AS modeli daxilində təmin edilə bilər və ya təsvir edilə bilər.

Belə mülahizələrin doğruluğunun sübutu kimi, artımın praktiki monitorinq yanaşması kimi qəbul edilə biləcək məşhur, “70 qaydası” nümunə ola bilər. Bu qayda sübut edir ki, əgər hansısa iqtisadi parametr ildə $x\%$ -lə artırsa həmin göstəricinin ikiqat həcmi “70/x” ildə təmin olunacaqdır. Bu qaydadan çıxış etsək, məsələn, adətən fərdi iqtisadi fəallıq dövründə, yəni işlədiyi müddətdə özündən sonra ikiqat çoxalmış ÜDM miras qoymaq arzusunda olan amerikalıların istəklərinə nail olunması üçün ölkədə orta illik 3%-lik artımın olması gərəkdir. Bəlkə də bu baxımdan uzun illərdir ki, ABŞ-da iqtisadi artımın 3-3.5% -lik artımı normal inkişaf səviyyəsi kimi qəbul edilir [1; 9]. Lakin “70 qaydası” göstərir ki, illər boyu sürətlə böyüyən iqtisadiyyatda artım sürəti daha böyük ilkin ÜDM üzrə hesablandığından, buraxılışın həcmi zəif böyüyən ölkələrdən daha sürətli olur. Belə ki, ÜDM-in ikiqat həcmi, 1%-lə artan iqtisadiyyatda 70, 4%-li iqtisadiyyatda isə 17,5 ildən sonra alınacaq. Deməli 70 ildən sonra 4%-li iqtisadiyyat öz ÜDM-ni 16 dəfə, 1%-li iqtisadiyyat isə cəmi ikiqat artıracaqdır. Əgər startda hər iki iqtisadiyyatda eyni ÜDM həcmi varsa, kumulyativ effekt sayəsində, 4%-li artıma malik iqtisadiyyat 70 ildən sonra 1%-li iqtisadiyyata nisbətən 8 dəfə böyük ÜDM-ə malik olacaqdır [1;9]. İlkin zəif istehsal potensialı və ÜDM səviyyəsinə malik kasıb ölkənin sürətli artım hesabına inkişafa başlaması hadisəsi “sürətli start” (“catch-up effect”) effekti adlanır. Qeyd etməyi vacib hesab edirik ki, sonuncu xüsusiyyət Azərbaycanın müstəqillik dövründəki iqtisadi inkişafı üçün xarakterik və adekvat mahiyyətə malikdir. Aydınır ki, cəmiyyətin müasir inkişaf mərhələsində intensiv inkişaf amilləri daha çox diqqət mərkəzində olmaqla tədqiq edilir və onların növ və formaları ETT-nin (elmi-texniki tərəqqi) inkişafı ilə daima artmaqdadır. Resursların keyfiyyətini xarakterizə edən əsas iqtisadi parametr onların məhsuldarlığıdır. Bu baxımdan da ölkədə həyat səviyyəsini müəyyənləşdirən və resursların nəticəliliyinin, səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində onların məhsuldarlığı səviyyəsi aparıcı dominant element sayılır.

İqtisadi artım parametrinin, fikrimizcə, əsas mahiyyəti ondadır ki, rifah səviyyəsinin yüksəlməsini şərtləndirir. Müxtəlif sosial proqramların realizasiyasının maddi əsaslarını təmin etməklə bərabər istehsal imkanlarını genişləndirməklə, resursların məhdudluğu amilinin təsirlərini kompensasiya edir. İqtisadi artım, yeni effektiv texnologiyaların yaradılması və məhsul və xidmətlərin müxtəlifliyinin zənginləşməsi, həyat səviyyəsinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi kimi məsələlərin həllini şərtləndirir. Lakin iqtisadi artım öz-özlüyündə bütün çoxsaylı iqtisadi, sosial, ekoloji və digər problemləri həll etmir. Eyni zamanda iqtisadi artımın təmin edilməsi müəyyən xərcləri tələb edir.

İqtisadi artımın institusional amilləri sırasında sahibkarlıq qabiliyyəti və müvafiq fəaliyyətinin özünəməxsus rolu vardır. Bildiyimiz kimi, neoklassik iqtisadi nəzəriyyələrin, demək olar ki, hamısında sahibkarlıq qabiliyyəti mühüm iqtisadi resurs kimi dəyərləndirilir və iqtisadi artımın təmin olunmasında onun payını yüksək olaraq qəbul edirlər. Belə ki, hesab olunur ki, sahibkarlıq potensialı və qabiliyyəti, ölkədə iqtisadi artımın əsasını təşkil edən elmi-texniki proqresin realizasiyasında həlledici rola malikdir. Məsələn, Jan Batist Sey sahibkarlığın əsas funksiyasını-istehsal fak-

torlarının koordinasiyası kimi təsvir edib. Jozef Şumpeter isə, sahibkarlığı innovativliyin əsas daşıyıcısı kimi qəbul etmişdir. Sahibkarlığın mühüm funksiyaları kimi Şumpeter yeni məhsulların istehsalına, yeni xammal mənbələrinin mənimsənilməsinə, sahə strukturunun dəyişdirilməsinə xüsusi üstünlük verir. Onun fikrincə, sahibkar - elmi kəşfin iqtisadi reallaşdırıcısıdır. Müasir dövrdə də iqtisadi artımın aparıcı elementi elmi-texniki proqres hesab olunur.

Nəticə

İqtisadi fikrin uzunmüddətli təkamül dövründə artım probleminin mütəmadi öyrənilməsi ona görə vacib hesab edilir ki, artım ilk növbədə iqtisadi fəaliyyətin əsas hədəfi olan rifahın yüksəldilməsini təmin edir. Bu baxımdan artımın xarakteri və sürətinin tərkib hissələrinin təhlili, təminedicilərinin qiymətləndirilməsi ayrı-ayrı ölkələrdə və fərqli zamanlarda inkişaf səviyyələrinin və artım sürətinin fərqlərinin izahını mümkün edir. İqtisadi artımı necə təmin etmək olar, hansı səbəbdən bəzi ölkələr daha sürətli inkişaf edir və əksinə, yüksək rifah halına nail olunması və saxlanılması üçün nələr edilməlidir, iqtisadi artımın xərcləri nədir və hansı mənbələrdən maliyyələşir kimi çoxsaylı sualların cavabı tapılmalıdır. Belə sualların cavabının nəzəri-metodoloji müstəvilərdə axtarılması isə qlobal iqtisadiyyatın indiki mərhələsində faktiki olaraq qarşılaşılmaz trendə çevrilmiş - inkişafın qeyri-bərabərliyinin dərinləşməsinin konkret səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi üçün vacibdir. Lakin aparılan araşdırmalar göstərir ki, qloballaşmanın genişlənməsi və dərinləşməsi fonunda inkişafda institusional amillərin rolunun son dərəcə yüksəlməsi heç də artımın funksional amillərinin “unudulmasına” səbəb olmamalıdır. Xüsusi ilə son illərdə “beynəlxalq rəqabətlik” kateqoriyasının yeni-yeni reyting sistemlərinin yaradılması ilə zənginləşdirilməsi, həmçinin belə yanaşmanın “universallaşdırılması” meyilləri, fikrimizcə, artımın iqtisadi funksionallıqla bağlılığını inkar etməməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алан Гринспен: ”Американцы предпочитают считать, что они “заработали” свои пособия и льготы” https://republic.ru/posts/94803?utm_27/09/2019
2. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. - М.: Дело, 1994. - 687 с., s 32
3. Скворцова Г. Р. Автореферат диссертации по теме “Структурные и институциональные факторы экономического роста в зрелой рыночной экономике” М. 2011
4. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. - М.: Соцэкгиз, 1962. - 684 с., s. 67
5. Сэй Ж.-Б. Трактат по политической экономии. - М.: Дело: Академия нар. Хоз-ва при Правительстве Рос.Федерации, 2000: [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://eklit.narod.ru/say001.htm>)
6. История экономических учений: Учеб. пособие / Под ред. В. Автономова, О. Ананьина, Н. Макашевой. М.: Инфра-М, 2002.
7. Лавров Е.И., Капогузов Е.А. Экономический рост: теории и проблемы: уч. пос. Изд-во ОмГУ, 2006. – 214 с.
8. Нуреев Р.М. Экономика развития модели становления рыночной экономики: Учебное пособие. М.: Инфра-М, 2001. С. 125–137.
9. Denison E.F. Why Growth Rates Differ. Postwar Experiense in Nine Western Countries, Washington, D.C. 1967. “
10. Solow R.M. Growth theory: an exposition. New York Oxford. Oxford University Press, 2000.
11. <http://www.grandars.ru/ekonomicheskaya-teoriya/ekonomicheskii-rost.html>).

Надир Баймамед оглу Акбаров
Аз.ГЕУ /UNEC/, докторант
Электронная почта: akbarov.nadir.1@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-0465-1770

Обзор сущности и теоретико-методологических основ экономического роста

Резюме

Цель исследования - связана с изучением и обобщением теоретико-экспериментальных взглядов на выявление и оценку экономического роста, составляющего материальную базу развития. Также в статье было отмечено, что важным является выдвижение современного взгляда на концепцию экономического роста.

Методология исследования - основана на подходах классической и современной школ к экономическому росту и результатах исследований в этой области. Прикладная значимость исследования заключается в том, что проведенные исследования и полученные результаты могут быть использованы при формировании современных концептуальных основ экономического роста.

Результаты исследования - связаны с выявлением основных проблем экономического роста и выдвижением рекомендаций по их устранению.

Оригинальность и научная новизна исследования – обусловлены обоснованием необходимости создания современных научно-теоретических основ экономического роста и выдвижением важных идей в этой области. В исследовании выдвигается важность правильной классификации экономического роста при оценке современных процессов развития. Также с целью правильного понимания категории роста пытаются доказать необходимость интерпретации роста через функциональную призму в подходах к экономической политике, международной конкурентоспособности и рейтинговых системах, которые глобализация привела к экономической политике.

Ключевые слова: *экономический рост, развитие, полезность, факторы производства, производственные мощности, цена, конкуренция, институциональная система, глобализация*

Nadir Baymammad Akbarov
Az. GEU /UNEC/ doctoral student
E-mail: akbarov.nadir.1@gmail.com

Review of the nature and theoretical methodological foundations of economic growth

Summary

The purpose of the study is to study and review theoretical – experimental views from the point of view of identification and assessment of economic growth, which forms the material base of development. It was also considered important to put forward a modern view on the concept of economic growth in the article.

The methodology of the study is based on the approaches of classical and modern schools on economic growth and the results of research in this area.

The applied significance of the study lies in the fact that the research carried out and the results obtained can be used in the formation of modern conceptual foundations of economic growth. The results of the study are related to the identification of the main problems of economic growth and the promotion of recommendations on their elimination.

The originality and scientific novelty of the study is due to the substantiation of the need to create modern scientific and theoretical foundations of economic growth and the introduction of

ideas of significance in this area. The study puts forward the importance of the correct classification of economic growth in assessing modern development processes. In order to properly understand the category of growth, it is also tried to prove the need to interpret growth from a functional perspective in the approaches to international competitiveness and rating systems brought by globalization to economic policy.

Key words: economic growth, development, utility, production factors, production capacity, price, competition, institutional system, globalization.